

УДК: 502.5 (477.42)+332.3

**ПРО НЕОБХІДНІСТЬ СТВОРЕННЯ НПП «СЛОВЕЧАНСЬКО-
ОВРУЦЬКИЙ КРЯЖ» ЯК КАТАЛІЗАТОРА ДЛЯ РОЗВИТКУ
ЖИТОМИРСЬКОГО РЕГІОНУ**

студентка географічного факультету, Шинкаренко У. Ю.

e-mail: ulya.shinkarenko11@gmail.com

Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка, Україна, Київ

З огляду на те, що Житомирська область серед категорій природно-заповідного фонду немає жодного національного природного парку. У даній статті наведено відомості про потенційно можливу територію, на якій буде створено даний об'єкт. Словечансько-Овруцький кряж, який зараз має статус лісового заказника місцевого значення на даний момент розглядається як територія з високою природо - охоронною та естетичною цінністю. У даній роботі наведено основні переваги при створенні НПП серед яких: розбудова туристичної інфраструктури, створення нових робочих місць, залучення туристів та грошових надходжень, однак ключовими серед них є можливість зменшення тіньової економіки, яка проявляється у незаконному видобутку мінеральної сировини, зменшення деградації земель через мінімізацію впливу від сільськогосподарських робіт. У результаті здійсненого дослідження було з'ясовано основну цінність даного об'єкту. Перш за все це збереження лісових масивів, які входять до Словечанського лісового господарства, Овруцького спеціалізованого лісового господарства, Овруцького лісового господарства та Словечанського лісгоспу АПК. По-друге, це можливість розвитку Овруцької, Олевської, Народицької та Словечанської територіальних громад. Отже,

створення нового НПП площею 78 132,3 га підвищить природоохоронний статус Житомирського Полісся та в подальшому стане візитівкою краю.

Ключові слова: Словечансько-Овруцький кряж, Житомирське Полісся, стратегія розвитку, екологічний туризм, природно-заповідний фон.

студентка географічного факультета, Шинкаренко У. Ю. О необхідності створення НПП «Словечансько-Овруцький кряж» як каталізатора для розвитку Житомирського регіону / Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка, Україна, Київ

Учитывая то, что Житомирская область среди категорий природно-заповедного фонда нет ни одного национального природного парка. В данной статье приведены сведения о потенциально возможную территорию, на которой будет создан данный объект. Словечанско-Овруцкий кряж, который сейчас имеет статус лесного заказника местного значения на данный момент рассматривается как территория с высокой природно - охранный и эстетической ценностью. В данной работе приведены основные преимущества при создании НПП среди которых: развитие туристической инфраструктуры, создание новых рабочих мест, привлечения туристов и денежных поступлений, однако ключевыми среди них есть возможность уменьшения теневой экономики, которая проявляется в незаконной добыче минерального сырья, уменьшения деградации земель через минимизацию влияние сельскохозяйственных работ. В результате проведенного исследования было выяснено основную ценность данного объекта. Прежде всего это сохранение лесных массивов, входящих в Словечанского лесного хозяйства, Овруцкого специализированного лесного хозяйства, Овруцкого лесного

хозяйства и Словечанского лесхоза АПК. Во-вторых, это возможность развития Овруцкой, Олевского, Народицкой и Словечанско территориальных общин. Таким образом, создание нового НПП площадью 78 132,3 га повысит природоохранный статус Житомирского Полесья и в дальнейшем станет визитной карточкой края.

Ключевые слова: Словечанско-Овручский кряж, Житомирское Полесье, стратегия развития, экологический туризм, природно-заповедный фонд.

student Faculty of Geography, Shynkarenko U. Y. On the need to create NPP «Slovechansko-Ovruchsky ridge» as a catalyst for the development Zhytomyr region / Kyiv National University Taras Shevchenko, Ukraine, Kyiv

Given that the Zhytomyr region among the categories of nature reserves there is no national nature park. This article provides information about the potential territory in which this object will be created. Slovechansko-Ovrutsky ridge, which now has the status of a forest reserve of local significance is currently considered as an area of high nature - protection and aesthetic value. This paper presents the main advantages of creating a NNP, including: development of tourist infrastructure, job creation, attracting tourists and cash flow, but key among them is the possibility of reducing the shadow economy, which manifests itself in illegal mining, reducing land degradation through minimization impact from agricultural work. As a result of the study, the main value of this object was clarified. First of all, it is the preservation of forests, which are part of the Slovenian Forestry, Ovruch Specialized Forestry, Ovruch Forestry and the Slovenian Forestry AIC. Secondly, it is an opportunity for the development of Ovruch, Olevsk, Narodytsia and Slovenska territorial communities. Thus, the creation of a new NNP with

an area of 78,132.3 hectares will increase the conservation status of Zhytomyr Polissya and in the future will become the hallmark of the region.

Key words: Slovechansko-Ovrutsky ridge, Zhytomyr Polissya, development strategy, ecological tourism, nature reserve fund.

Стан вивчення питання, основні праці. Аналіз опублікованих наукових досліджень по території Словечансько-Овруцького кряжу демонструє чималу кількість проведених експедицій та написаних за ними звітів, публікацій впродовж останніх п'яти років. Таким чином можна стверджувати, що значний рівень вивченості питання зумовлений його унікальністю як в природничому так і економічному аспектах. Однак розгляд даної місцевості саме у розрізі створення НПП до 2020 року не було висвітлено, хоча «Словечанський кряж» має статус лісового заказника місцевого значення. Отже, питанню функціонування кряжу, як цікавого туристичного об'єкту, що позитивно впливає на розбудову Овруцької ОТГ та регіону в цілому присвячено роботи. Зокрема Корбут Г.О. [3], займалася вивченням рекреаційного потенціалу даних земель для організації геотуризму. Ступень М.Г. [9] оцінив територіальну привабливість Словечансько-Овруцького краю серед інших туристичних ресурсів області. Опис туристичного маршруту Овруцьким районом, а також обґрунтуванням перспектив розвитку зеленого туризму займався Хом'як І.В. [10]. У цілому в межах дослідженої території функціонує туристичний кластер «Древлянський край» котрий об'єднує чотири ОТГ. Важливим питанням при віднесенні даної місцевості до території природно-заповідного фонду є дослідження стану самої ділянки. Тому значна роль у вивченні даного питання відведена дослідникам Онищуку І.П. [11] та Хом'яку І.В., котрі протягом 2016-2018 років здійснили експедиційні дослідження територією Словечансько-Овруцького

кряжу, проводячи при цьому геоботанічні описи екосистеми. Також у 2016 році Томашевський А.П. [2] разом з керівником Овруцької палеолітичної експедиції Л.Л. Залізняка провели розвідувальні роботи в межах Словечансько-Овруцького кряжу після чого опублікували матеріал з детальною ландшафтною характеристикою та описом давніх палеолітичних стоянок. З основами комплексного геоecологічного аналізу Житомирської області можна ознайомитися у роботі Нестерчук І.К. «Геоecологічний аналіз: концептуальні підходи, сталий розвиток» [6]. Важливою для розгляду даної теми з точки зору економічної вигоди є матеріал Бурлака В.А. [1], в якому розглянуто ступінь трансформації екосистеми Словечансько-Овруцького краю в результаті використання земель. У цілому можна відзначити значний доробок праць від житомирських краєзнавців. Наприклад, Мокрицький Г.П. [4] та Костриця М.Ю. [6] популяризують дану місцевість розробляючи ілюстровані путівники-довідники, а також через публікації історико-краєзнавчих нарисів. Здійснений аналіз показав, що на даний момент інтенсивно проводиться науково-дослідна робота у плані вивчення окремих природних компонентів. Значна частина праць присвячена саме аспектам розвитку туристичної привабливості території і раціональному використанню наявних ресурсів.

Актуальність теми дослідження. З огляду на те, що в межах Житомирської області серед категорій природно-заповідного фонду не нараховувалося жодного НПП, створення цієї одиниці в межах Овруцької ОТГ дасть нові можливості як у сфері збереження унікальних ландшафтних комплексів так і в наповненні місцевого бюджету. Відповідно важливим аспектом при доведенні даної пропозиції до кінцевого результату є розробка зонування території відповідно до природоохоронного законодавства. Оскільки на даний

момент Україна реформувала свій адміністративно-територіальний устрій і Овруцький район увійшов до складу Коростенського. Важливим є перегляд та розширення сфер діяльності, котрі можуть створювати нові робочі місця, залучати туристів та сприяти раціональному використанню ресурсів. Тому створення НПП дає можливість спостереження за експлуатацією запасів території. Оскільки при детальному територіальному розгляді у межах центральної, південно-східної та східної частин Словечансько-Овруцького кряжу внаслідок інтенсивної землеробської діяльності утворилися великі ерозійні системи (яри, балки). У межах аналізованої ділянки збереглися шахти з видобутку пірофіліту, а також тут добувають торф, уран та кварцити. Створення НПП дасть можливість ОТГ та Коростенському району збільшити рекреаційні заняття в межах території, розбудувати інфраструктуру та збільшити валютні надходження від туризму, адже Словечансько-Овруцький кряж порівнюють з «Єллоустонським парком» у мініатюрі.

Таким чином без нових рішень у концепції сталого розвитку Житомирського регіону можуть виникати труднощі як матеріального забезпечення північних районів так і у вирішенні питання збереження природного середовища кряжу. Оскільки на даний момент помітні проблеми ерозійної деградації земель, що відповідно проявляється у невисокій інвестиційній привабливості регіону та повільному розвитку бізнесу.

Мета дослідження. Оцінити перспективи створення НПП «Словечансько-Овруцький кряж» через природничу та економічну складову. Охарактеризувати основний напрямок економічної діяльності на аналізованій території задля аналізу найбільш ефективного застосування земель. Дослідити як нові економічні умови переходу до євроінтеграційного спрямування впливають на

розвиток регіону в контексті підвищення природоохоронного статусу територій.

Наукова новизна. Обґрунтування доцільності створення НПП в Коростенському районі. Проведення комплексного аналізу впливу на довкілля та економічну складову запропонованого проекту.

Методи дослідження. Серед загальногеографічних методів для комплексного вивчення привабливості ландшафту НПП застосовувалися такі методи: порівняльний (для оцінки рекреаційного навантаження), аналізу та синтезу, а також статистичного (для оцінки рекреаційних ресурсів). Під час опрацювання тематичних карт та для візуалізації результатів дослідження застосовувався картографічний метод. Для опрацювання матеріалу щодо співвіднесення утвореної площі від створення НПП та наявної зайнятої лісами використовувався порівняльний метод.

Виклад основного матеріалу. Збереження біорізноманіття та розбудова екомережі завжди були одними з ключових питань, які розглядаються на регіональному рівні кожної адміністративної одиниці. Таким чином 10 червня 2020 року на засіданні міської ради за участі представників Житомирського обласного управління лісовим господарством, управління екології та природних ресурсів, а також голів Овруцької та Словечанської ОТГ було обговорено перспективи та можливості створення НПП «Словечансько-Овруцький кряж». Після проведення конференції та конструктивного обговорення основних питань одразу ж було сформовано групу, котра виїхала на місце задля огляду стану території. Дана пропозиція знайшла підтримку як серед керівництва Житомирської області так і Міністерства енергетики та захисту довкілля України. Створення першого НПП в області територіально планується частково на землях Словечанського лісового господарства, Овруцького

спеціалізованого лісового господарства, Овруцького лісового господарства та Словечанського лісгоспу АПК. Отже, аналізуючи впровадження даного проекту можна визначити основні характеристики місцевості. Словечансько-Овруцький кряж часто зустрічається в туристичних джерелах під назвою «Єллоустоунський парк» на півночі Житомирщини або ж «Поліська Швейцарія» (геологічний феномен). З огляду на те, що даний об'єкт популяризується та включений до різних маршрутів області та сусідніх регіонів. Овруцька та Словечанська ОТГ планують розвивати туристичний потенціал організовуючи рекреаційні заняття відправним пунктом яких слугуватиме саме ця місцевість. Оскільки українська економіка трансформується дуже швидко і за умов нового АТУ багатьом новоствореним ОТГ доводиться розширювати механізм економічної діяльності. Створення НПП дасть можливість ефективно розвиватися Овруцькій, Олевській та Словечанській громадам. Адже туризм стає для них новою сферою реалізації прискореного розвитку готельно-ресторанних послуг, транспортних, харчових та торгівельних. Здійснення даного проекту дає можливість керуючим органам в обміні досвіду з експертами інших регіонів або країн. Так наприклад, як це було з проектом створення транскордонного біосферного резервату «Прип'ятське Полісся» на кордоні Білорусі та України.

Отже, на даний момент Словечансько-Овруцький кряж відвідують транзитні туристи з Білорусі, любителі активного відпочинку на різних засобах пересування та звичайні екскурсанти. Однак за умов створення НПП кількість туристів зможе збільшитися при розбудові туристичної інфраструктури, а також залучити більше любителів наукового чи зеленого туризму. Також сприятливою буде реалізація НПП і в перспективі на наступні роки. Оскільки неконтрольована

промислова та сільськогосподарська діяльність уже має певні наслідки. Зокрема у межах кряжу швидко утворюються яри, котрі ростуть зі швидкістю 10-20 м за рік. І це попри те, що поруч знаходиться водовідвідний вал і гідромеліоративні підземні комунікації. Причина у їх застарілості, адже місцеві лісгоспи не мають достатнього фінансування на усунення зазначеної проблеми. Також через розвиток яружно-балкової системи дорога, котра проходить поруч і сполучає сусідні села частково на семи відрізках шляху має поганий стан. Що пов'язано з ґрунтовими особливостями, адже ця територія складена лесовими ґрунтами, які легко піддаються водній ерозії. В окремих випадках зсунення ярів характеризується цифрами до 200 м на рік. Позитивним моментом у створенні НПП буде захист земель не лише від необдуманого розорювання, площинних змивів, а й від надмірної уваги з боку бізнесменів чи підприємців, котрі часто нехтують правилами і ухвалюють рішення про ведення промислової діяльності чи зведення будинків на природоохоронних територіях. Територія Словечансько-Овруцького кряжу є унікальною місциною не лише в Україні, але й в Європі. Отже, за умов створення даний об'єкт має усі шанси стати туристичною «родзинкою» регіону, оскільки в подальшому можна говорити про створення офіційного web-сайту парку, а також прокладання екомаршрутів з урахуванням зонування території.

Аналізуючи дійсний потенціал створення НПП для територіальних громад можна сказати, що для Овруцької, Олевської, Народицької та Словечанської це буде великим проектом. Оскільки в березні цього року вони підписали «Меморандум про партнерство територіальних громад Овруцької, Олевської міських, Народицької селищної та Словечанської сільської» в рамках проєкту «Партнерство міських та сільських територіальних громад: нові можливості

місцевого розвитку», який реалізує Інститут Громадянського Суспільства за підтримки Програми «U-LEAD з Європою»[7]. Цей меморандум відкриває шлях до реалізації спільних проєктів, які дозволять розвивати економіку громад та розв'язувати проблеми територій. Використовуючи механізм міжмуніципального співробітництва ОТГ спільно зможуть досягти тих результатів, які самотужки були б недосяжні. Саме в рамках цієї співпраці громади реалізують проєкт розвитку туризму. А для його розвитку перш за все потрібно знайти, залучити та зацікавити туристів, котрі сприятимуть активнішому розвитку інфраструктури за рахунок її монетизації. Звісно, потрібно розуміти і те, що не кожен Національний природний парк може отримувати дохід від туризму, але його функціонування варто розглядати і через просвітницьку функцію, яка посилює цінність та роль відведеної території під даний проєкт. Однак втілення даного проєкту є перспективним, адже може підвищити інвестиційну привабливість громади. Тому що на даний момент ключовими проблемами, які зазначені в соціально-економічному та культурному розвитку Овруцької ОТГ на 2020 рік є:

- захист земель від ерозії на землях Словечансько-Овруцького кряжу;
- попередження водної ерозії;
- недостатнє фінансування природоохоронних програм, що негативно впливає на ефективність їх реалізації;
- низькій рівень екологічної освіти та свідомості населення.

Попри це Овруцька міська рада всіляко намагається проводити різноманітні заходи та програми націлені на розвиток району. Так в 2019 році разом із Громадською організацією «Ініціативна молодь Овруччини» було проведено семінар «Успішні локальні громади» за підтримки фонду «Освіта для демократії» (Варшава, Польща), Громадської організації «Наше Поділля» (Вінниця) та Громадської

організації «Точка доступу» (Краматорськ). Після цього в керівництва міської ради та громадської організації була можливість взяти участь у конкурсі з призовим фондом у розмірі 1000 доларів на втілення власного проекту «Розвиток туристичної галузі в Овруцькій об'єднаній територіальній громаді». Адже розвиток туризму є стратегічною ціллю розвитку ОТГ на період до 2027 року. Важливе місце у реалізації нових проектів направлених на сталий розвиток відводиться і охороні Словечансько-Овруцького кряжу. Адже на його території впродовж декількох років відбувається подекуди незаконний чи надмірний видобуток бурштину, рідкоземельних металів вартість яких щорічно приносить \$500 млн прибутку.

Тому для того щоб уникнути погіршення даної ситуації мінімізувати вплив на довкілля та зменшити процес тіньової економіки. Необхідними кроками стає створення підприємства, яке здатне використовувати новітні екологічно безпечні технології (інвестиції), в якому місцеві копачі будуть працювати під екологічним контролем. Саме така контрольована і екологічно безпечна розробка має замінити теперішній чорний видобуток, який знищує природу. Також для зменшення навантаження на лісові, водні та ґрунтові масиви необхідно визначити ділянки в межах Словечансько-Овруцького кряжу, котрі при утворенні НПП одразу ж будуть віднесені до заповідної зони, де заборонена будь-яка людська діяльність.

Аналізуючи територіальне розміщення майбутнього НПП варто зазначити, що під нього планують відвести площу 78132,3 га [6] в новоутвердженому Коростенському районі. Основними об'єктами, котрі на разі входять до місцевості Словечансько-Овруцького кряжу є декілька річок котрі беруть початок з кряжу: Норинь, Жолонь, Словечна, Ясенець, Грезля і ряд їхніх малих приток. На північ від кряжа розташовані Поліські болота, які простягаються на 30 км

вздовж річки Словечни. Поверхня горбиста, розчленована ярами. Кряж є унікальним за характером рослинності й центром реліктових видів Полісся. На його схилах ростуть широколистяні та хвойні ліси, поширені реліктові рослини серед яких дуб скельний, сосна Фоміна, рододендрон жовтий. Також окрім унікальної природної складової кряж володіє високим показником історико-культурної цінності, оскільки тут налічується велика кількість пам'яток археології. Тут концентруються чимало курганів, давніх городищ та археологічних пам'яток давньоруського часу. Говорячи про ступінь дослідження території Словечанського-Овруцького кряжу можна відмітити значну зацікавленість даною територією серед представників різних напрямків. Дану місцевість вивчали археологи, мовознавці, етнографи, географи, геологи та антропологи. Оскільки вона є цікавою через умови виникнення, проживання та освоєння людьми, а також з точки зору контрастності ландшафтної структури та мінеральних покладів. Туристичний потенціал даного кряжу визначається прокладеними по ньому маршрутами серед яких: «Слідами зниклих цивілізацій», «Легенди Нору» та декілька маршрутів вихідного дня.

Висновки. У дослідженні ресурсної бази для потенційно можливого втілення проекту зі для створення НПП «Словечансько-Овруцький кряж» було обґрунтовано наявність факторів, котрі дозволяють впровадження даної ідеї в життя. Адже ключовим моментом, на якому наголошує стратегія розвитку України та її регіонів є програми з розширення територій та об'єктів природно-заповідного фонду до 2030 року. Отже, вектор розвитку має бути направлений перш за все на розробку проектів, які є екологічно невиснажливими та створюють сприятливі умови як для ведення господарства людини без шкоди навколишньому середовищу так і

націлені на захист природного довкілля. За результати аналізу Словечансько-Овруцького кряжу як території, що володіє певним туристично-рекреаційним потенціалом та залучає групи туристів. Можна стверджувати, що на разі існують й проблеми, які пов'язані з системою захисту лісових господарств. Тому створення НПП головним чином вплине не лише на розбудову туристичної інфраструктури, але й на створення мережі лісових доріг, запровадження превентивних заходів та створення функціональної підсистеми охорони захисту лісів.

Література:

1. Бурлака, В.А., Хом'як, І.В. (2005). Трансформація екосистему Словечансько-Овруцького кряжу у розвитку сучасного господарства. Вісник ДАУ.-№2(15), 91-96.
2. Залізник Л.Л., Томашевський А.П., Переверзев С.В., Сорокун А.А., Хоптинець І.М. (2017). Верхньопалеолітична стоянка Желонь на Овруцькому кряжі. Магістеріум. Вип. 67: Археологічні студії, 11-18.
3. Корбут, Г.О. (2010). Геологічна будова Житомирщини. Житомир: Житомирський держ. педагогічний ін-т ім. І.Я. Франка, 15-16.
4. Мокрицький, Г.П. (2007). Житомир: архіт.-краєзн. ілюстрований путівник-довідник . Житомир: Волинь, 224 с.
5. Національний парк допоможе зберегти унікальну природу Полісся. < <http://www.golos.com.ua/article/331953> (2020, червень, 16).
6. Нестерчук І. К. (2011). Геоекологічний аналіз: концептуальні підходи, сталий розвиток. Житомир , ЖДТУ, 312с.
7. Овруцька міська рада. < <http://ovruch.in.ua/2020/03/11/turystychnyj-sezon-rozpochato-persha-ekskursiya-vidbulasya/> (2019, серпень, 27)
8. Костиця М.М., за наук. керівництвом і заг. ред. проф. Є.І. Ходаківського, проф. Ю.С. Цал-Цалка. (2006). Сільський туризм:

теорія, методологія, практика (етноісторичний туристичний кластер «Древлянська земля»). Житомир, ЖДТУ, 196.

9. Ступень М. Г., В. Ю. Андрушенко. (2016). Територіальна привабливість природно-рекреаційних ресурсів Житомирщини. Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер.: Економічні науки. №17 (4). 94-97.

10. Хом'як І. В. (2016) Перспективи розвитку зеленого туризму в Овруцькому районі. Секція № 4 моніторинг довкілля: матеріали XII Всеукраїнської наукової on-line конференції «Сучасні проблеми екології» (17 травня 2016 р., м. Житомир), 26-27.

11. Хом'як І. В., Онищук І. П. (2018). Поширення *Polystichum aculeatum* (L.) Roth. (Dryopteridaceae) на території Словечансько-Овруцького кряжу. Наукові записки НаУКМА. Біологія та екологія. Т. 1. 48-51.

References:

1. Burlaka, V.A, Khomiak, I. V. (2005). Transformatsiia ekosystemu Slovechansko-Ovrutskoho kriazhu u rozvytku suchasnoho gospodarstva. Visnyk DAU.-№2(15), 91-96. [in Ukrainian].

2. Zalizniak L.L., Tomashevskiy A. P., Pereverziev S.V., Sorokun A.A., Khoptynets I.M.(2017). Verkhnopaleolitychna stoianka Zhelon na Ovrutskomu kriazhi. Mahisterium. Vyp. 67: Arkheolohichni studii, 11-18. [in Ukrainian].

3. Korbut, H.O. (2010). Neolohichna budova Zhytomyrshchyny. Zhytomyr: Zhytomyrskiy derzh. pedahohichniy in-t im. I.Ia.Franka,15-16. [in Ukrainian].

4. Mokrytskyi, H.P. (2007). Zhytomyr: arkhит.-kraiezn. iliustrovanyi putivnyk-dovidnyk . Zhytomyr: Volyn, 224 s.[in Ukrainian].

5. Natsionalnyi park dopomozhe zberehty unikalnu pryrodu Polissia. [The national park will help preserve the unique nature of Polissya.]

Retrieved from < <http://www.golos.com.ua/article/331953> [in Ukrainian]. (2020, June, 16).

6. Nesterchuk I.K. Geocological analysis: conceptual approaches, sustainable development: monograph. I.K. Nesterchuk. Zhytomyr: Zhdtu, 2011. - 312 s. [in Ukrainian].

7. Овруцька міська рада [Ovruch City Council]. Retrieved from <http://ovruch.in.ua/2020/03/11/turystychnyj-sezon-rozpochato-persha-ekskursiya-vidbulasya/> [in Ukrainian]. (2019, august, 27).

8. Kostrytsia M.M., za nauk. kerivnytstvom i zah. red. prof. Ye.I. Khodakivskoho, prof. Yu.S. Tsal-Tsalka. (2006). Silskyi turizm: teoriia, metodolohiia, praktyka (etnoistorychnyi turystychnyi klaster «Drevlianska zemlia»). Zhytomyr, ZhDTU, 196.

9. Stupen M.H. Terytorialna pryvablyvist pryrodno-rekreatsiinykh resursiv Zhytomyrshchyny / M.H. Stupen, V.Yu. Andrushenko. // Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. 2016. s. 94–97. [in Ukrainian].

10. Khomiak I.V. (2016) Perspektyvy rozvytku zelenoho turyzmu v Ovrutskomu raionu. Sektsiia № 4 monitorynh dovkillia: materialy XII Vseukrainskoi naukovoï on-line konferentsii «Suchasni problemy ekolohii» (17 may 2016, Zhytomyr), 26-27.[in Ukrainian].

11. Khomiak I.V., Onyshchuk I.P. (2018). Poshyrennia *Polystichum aculeatum* (L.) Roth. (Dryopteridaceae) na terytorii Slovechansko-Ovrutskoho kriazhu. Naukovi zapysky NaUKMA. Biolohiia ta ekolohiia. T. 1. 48-51. [in Ukrainian].